

हामी वर्णमालाको महत्त्व

- शंकरमान राजवंशी

हाम्रो वर्णमालाको के कति महत्त्व छ भन्ने कुरामा यस विषयको इसिहास जान्नु आवश्यक छ । 'इति ह आस' शब्दबाट इतिहास बनेको छ । त्यसको मतलब 'यस्तो भएको थियो' भन्ने हो । यस्ता कतिपय अतीतका कुराको तात्कालिक प्रमाण भेटिन्छन् । तिनलाई ऐतिहासिक भन्दछन् । तात्कालिक प्रमाण नपाइएकालाई कथा, पुराण भन्दछन् । त्यसकारण ती कथा, पुराण पनि इतिहासकै अङ्ग हुन् । अब हामी सत्ययुगको एउटा कथाको एक अंश विचार गरौं ।

उहिले सत्ययुगमा श्रीमहादेव र पार्वतीको विवाहको महोत्सवमा यावत् देवताहरू निमन्त्रित थिए । श्रीमहादेवलाई पार्वती कन्यादान दिने वेलामा श्री हिमालयले श्री महादेवसंग यस्तो प्रश्न गरे- 'विना गोत्रले कुनै काम नगर्नु भनेको छ, त्यसकारण तपाईंको गोत्र के हो ?' यस्तो विकट प्रश्न आइपदा श्री महादेवले जवाफ दिन सक्नुभएन र उधो मुख लगाउनुभयो । यावत् निमन्त्रित देवताहरू उसले उसको, उसले उसको मुख हेर्न लागे । कसैले पनि यसै हो भनी निर्णय दिन सकेनन् । यस्तो अवस्थामा क्रुष्टपट नारदमुनि उठेर श्री हिमालयलाई यस्तो जवाफ दिए-

'हे गिरिराज 'जसका मायाले यो ब्रह्माण्ड संसार सृष्टि, स्थिति, संहार भएको छ । कँले सृष्टि गर्छन्, कँले नाश गर्छन् । फेरि एकबाट ब्रह्मा विष्णु महादेव तीन भएका छन्, तीनबाट एक पनि हुन्छन् । यी यस्ता आदि-पुरुष हुन् । यिनका बाबु पनि छैनन्, महतारी पनि छैनन् । आत पनि छैन, गोत्र पनि छैन, सर्वव्यापी यिनै, तेतीस्कोटि देवताका पितामह पनि यिनै, फेरि चौध भुवनमा यावत् जीवात्मा जति छन् तिनका हृदयमा बसी पाप पुण्यका

साक्षी भैरहेका पनि यिनै, निरञ्जन निराकार पनि यिनै, यस्ता ईश्वरको महिमा गर्न हज्जार जिभ्रा भएका शेषनाग भए, चतुर्मुखी ब्रह्मा भए यिनले पनि नसकेको म कसो गरी सक्नुला । पार्वती जगदीश्वर महादेवलाई कन्यादान देऊ, सन्देह नगर ।'

यति नारदले भनेपछि सर्वै देवताले समर्थन गरे, अनि हिमालयले महादेवलाई कन्यादान दिए भन्ने कथा छ । कस कथनबाट महादेव श्री ईश्वर हुन् भन्ने स्पष्ट छ । ईश्वरलाई हरिहरको रूपले स्तुति एवं वर्णन गरेको पाइन्छ । सो यस प्रकार छ-

यो तौ शङ्खकपालभूषितकरौ मालास्थिमालाधरौ ।
देवौ द्वारवतीस्मशाननिलयौ नागारिगोवाहनौ ॥
द्विभ्रक्षौ बलिदक्षयज्ञमथनौ श्रीशैलजावल्लभौ ।
पापं मे हरतां सदा हरिहरौ श्रीवत्सगंगाधरौ ॥

[हातमा शङ्ख, कपाल (खप्पर) लिएका; तथा वनमाला अस्थिमाला लाएका; द्वारिका तथा स्मशानमा बसेका; गरुड तथा वृषभ वाहन भएका; दुई एवं तीन आँखा भएका; बलिराज तथा दक्षप्रजापतिको यज्ञ मथन (नाश) गर्ने भएका; पार्वती र लक्ष्मीका स्वामी भएका; श्रीवत्स र गंगा धारण गर्ने जुन हरिहर रूपले विराजमान छन् तिनले मेरो पाप सदा हरण गरिदिऊन् ।]

ठीक यसै वर्णनअनुसारको श्री हरिहरको मूर्ति एवं चित्रहरू हामी पाउँछौ । तब ईश्वर भन्नाले विष्णुलाई पनि बुझाउँछ भन्ने स्पष्ट छ । तिनै ईश्वर महादेवबाट वर्णमाला पाएका हौं भनी पाणिनिले बोलेका छन् । तिनै वर्णमालाबमोजिम व्यवहार चल्दै गएको थियो । पछि मानिसमा स्मरणशक्ति क्षीण हुँदै गयो र भ्रम हुने संभावना हुँदा

ब्रह्माजीले लिपि सृष्टि गरिदिए भन्ने शास्त्रवचन छ । ब्रह्माजी विष्णुको नाभिबाट स्वयं उत्पन्न भएका हुन् । त्यसैले ब्रह्माजीलाई नाभिजन्म तथा स्वयम्भू पनि भन्दछन् । त्यसकारण ब्रह्माजी महादेवभन्दा पछिका हुन् भन्ने थाहा हुन्छ । ब्रह्माजीको विषयमा पनि यस्तो कथा छ—

“कुनै बखत ब्रह्माजीलाई मधु तथा कँठभ नामका दुइ दैत्यले दुःख दिए । तब ब्रह्माजीले योगमायाको आराधना गरे । अनि योगमाया प्रकट भइन् र ब्रह्माजीलाई रक्षा गर्नानिमित्त योगमायाले ईश्वरलाई जागा गराइन् । अनि ईश्वरले ती मधु कँठभ दुवैलाई मारिदिए र ब्रह्माजीलाई सृष्टि गर्ने शक्ति प्रदान गरे ।”

तब यस कथनबाट ब्रह्माजीले योगमाया तथा ईश्वरबाट शक्ति पाएका हुनाले ब्रह्माजी योगमाया तथा ईश्वरका भक्त थिए भन्ने बुझिन्छ । त्यसकारण ब्रह्माजीले आफ्नो चार मुखबाट वेद सृष्टि गर्दा ठाउँ ठाउँमा योगमायाको नाम ‘उमा’ को बीजरूप ‘उ’ र ईश्वरको नाम ‘महेश्वर’ को बीजरूप ‘म’ लाई लिई उमामहेश्वरको बीजरूप ‘उं’ को उच्चारण गरेका हुन् । यो ‘उं’ लाई पाणिनिले बताएबमोजिम स्वरयन्त्रको वैज्ञानिक तरीकाअनुसार कण्ठमा दबाव नपारीकन विवृत प्रयत्नबाट उदात्त स्वरले उमामहेश्वरलाई पुकारेर उच्चारण गर्दा ‘ओ’ जस्तो भान पर्दछ । ईश्वरले दिएको वर्णमालाको प्रथम वर्ण ता ‘अ’ हो ‘अं’ होइन । ‘अ’ र ‘उ’ मिलेर ‘ओ’ हुने जो नियम हो त्यो पछि बनेको नियम हो । यदि ‘ऊं’ लाई ओकारको उच्चारण मान्ने हो भने महादेवले दिएको वर्णमालामा ओकार छंदै थियो, त्यसैमा एक थोपा राखिदिए पर्याप्त हुन्थ्यो । तब ‘अ’ र ‘उ’ मिलाएर ‘ओ’ बनाउनुपर्ने आवश्यक थिएन ।

उक्त ब्रह्माजीलाई ऐतिहासिक दृष्टिकोणले विचार गर्ने हो भने ब्रह्माजीले आफ्नो चार मगजले चार वेद बनाए भन्न सकिन्छ । ब्रह्माजीले उच्चारण गरेको उं अक्षरको प्राचीन लिपिसंग दाँजेर हेर्दा उकार नै देखिन्छ । सो उं को विकास भएर हालको ऊं को रूपमा कसरी आयो सो यस प्रकार छ—

ॐ उं उँ उँ उँ

यहाँ पहिलो लिपि पूर्वलिच्छविलिपिको ‘ऊं’ हो ।

दोस्रो लिपि उत्तर लिच्छविलिपिको ‘ऊं’ हो । तेस्रो लिपि प्राचीन नेवारी लिपिको ‘ऊं’ हो । चौथो लिपि प्राचीन देवनागरी लिपिको ‘ऊं’ हो । पाँचौं लिपि हालको देवनागरी लिपिको ‘ऊं’ हो ।

यस प्रमाणले ‘अ. उ. म’ मिलेर ‘ऊं’ हुन्छ भन्ने जो मानिसहरूको धारण हो सो गलत देखिन्छ । यो ऊं जस्तै ‘शू. रू. ई’ मिलेर लक्ष्मीको बीजाक्षर ‘श्री’ बनेको छ । हामी कसैलाई पनि मानपूर्वक नाम लेख्दा श्री राख्छौं । यस किसिमको बीजाक्षरलाई कूटाक्षर पनि भन्दछन् । महाकालसंहितामा यस्ता कूटाक्षरका विभिन्न अक्षर पाइन्छन् । यी बीजाक्षर अर्थात् कूटाक्षर मन्त्रको रूपमा पछि बनेका हुन् । ईश्वरबाट पाइएको शुरूको वर्णमालामा स्वरवर्णका नौओटा र व्यञ्जन वर्णका तेतीसओटा मात्र हुन् । ती वर्णको विभिन्न स्वरका भेदले अनेक वर्ण बनेका छन् । पाणिनिले बताएका वर्णका सबै भेद मध्ये व्यवहारमा प्रचलित स्वरवर्णका संकेत अक्षर १६ ओटा छन् । ती यी हुन् अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ लृ लृ ए ऐ ओ औ अं अः । त्यस्तै व्यञ्जन वर्णमा ‘ज’ र ‘ञ’ मिली ‘ज्ञ’ बन्यो । ‘क’ र ‘ष’ मिली ‘क्ष’ बन्यो । यसरी क देखि क्ष सम्म व्यञ्जन वर्णका ३५ अक्षर बने । त्यसमा मात्रा लाउने चिन्ह नौ ओटा, अनुस्वार चिन्ह एउटा, विसर्ग चिन्ह एउटासमेत व्यवहारमा प्रचलन भए ।

ईश्वरबाट आएको वर्णमाला हुनाले ती प्रत्येक वर्णमा ईश्वरीय अंश छन् । त्यसकारण श्रीमतोत्तरतन्त्र भन्ने पुस्तकमा ती प्रत्येक वर्णका एक एक देवता बताएको छ । जस्तै—

स्वरवर्णका देवता—

अको श्री कण्ठवागेश्वरी, आको अनन्त अमोटी, इको सूक्ष्मीश मायादेवी, ईको त्रिमूर्तीश गुह्यशक्ति, उको वरीश मोहनी, ऊको अर्धांश प्रज्ञा, ऋको हारमूमि निवृत्ति, ॠको अतिथीश प्रतिष्ठा, लृको स्थानुविद्या, लृको हरशान्ति, एको कृपीश ज्ञानी, ऐको भूतीश क्रिया, ओको सद्योजात गायत्री, औको अनुग्रहीश सावित्री, अंको क्रूरेश शुक्रादेवी, अःको महासेना इच्छा,

व्यञ्जनवर्णका देवता—

कको क्रोधशंकटा, खको चण्डकालिका, गको प्रचण्ड शिवा, घको शिवेश घोरामुखी, ङको एकह्रदवीरा, चको

कूर्मचामुण्डा, छको एक नेत्र छागली, जको चतुर्मुख जयन्ती, कको अजेश कृष्णारिणी, जको शर्मेश क्रुद्धनी, टको सोमेश्वर कपालिनी, ठको लंगलीश पूर्णिमा, डको डाकुर लामा, ढको अर्धनारीश विनायकी, णको उमाकान्त नारायणी, तको आषाढीश तारा, थको दिण्डिमसनी, दको धात्रीश दहनी, धको मीनेश प्रियदर्शिनी, नको मेषेश नाडिनी, पको लोहित पावनी, फको शिखीश फेत्कारिणी, बको छगलण्डवजनी, भको द्विरण्डभीषणी, मको महाकाल महाकाली, यको वालीश वायुवेगा, रको भुजंगदीपिनी, लको पिनाकीश पूतना, वको षडानन्द शिखिवाहिनी, शको वक्रानन्द कुसुमायुधा, षको श्रेतानन्दलम्बिका, सको भृग्वानन्दपरमात्मा, हको लकुलीश अम्बिका, क्षको संवर्तसंहारिणी ।

यसरी प्रत्येक वर्णका एक एक देवता हुनाले प्रत्येक अक्षर मन्त्रतुल्य छन् । एउटा अक्षर पदमा एउटा देवताको नाम लिए जस्तिकै पुण्य छ । यिनै तत्वबाट कूटाक्षरहरू निर्माण भएका छन् । जुन कूटाक्षर षडक्षरी, सप्ताक्षरी आदि पनि छन् । यो वर्णमाला हामी हिन्दू धर्मावलम्बी सबैको हो । हामी हिन्दू भन्नाको तात्पर्य यसरी बताएको छ -

अव्यक्तः ह शिवः प्रोक्तः इन्द्रुः शक्तिरिहोच्यते ।
तथोरैक्यं परब्रह्म हिन्दुरित्यभिधीयते ॥

[अव्यक्त ह शिवजी तथा इन्द्र चाहि शक्ति भनिन्छ ।
ती दुईको योग हिन्दु परब्रह्म भनिन्छ ।]

यसरी आफू हिन्दू भनी चिह्नी ईश्वरले दिएको वर्णमालाई स्वरयन्त्रको वैज्ञानिक तरीकाअनुसार मन्त्रको उच्चारण गरी प्राचीन आचार्यहरूले ईश्वर साक्षात्कार गर्दथे र ईश्वरबाट बरदान प्राप्त गर्दथे । अनि हामीले चिन्ताउनसम्म पनि नसकिने अलौकिक काम देखाउँथे र त्यस कामको ज्ञान-अण्डार छोडेर जान्थे । यस प्रकारले प्राचीन ऋषि मुनि-

हरूले बनाइदिएका ईश्वर साक्षात्कार गर्ने ग्रन्थ मौजूद छन् ।

अब ईश्वरले दिएको वर्णमालालाई स्वरयन्त्रको वैज्ञानिक तरीकाबमोजिम शुद्ध उच्चारण गर्न सक्ने हुनानिमित्त केही काल आचरणमा रही अभ्यास गर्नुपर्छ । जस्तै 'सा. रे. ग. म. प. ध. नी. सा' यी सात अक्षर सात स्वरका द्योतक हुन् । ती सात अक्षर त जसले पनि भन्न सक्छ । तर सात स्वर मिलाउन सक्दैन । त्यसका लागि आचरणमा रही स्वर अभ्यास गर्छन् र तालीम हुन्छन् । जथाभावी खाएर, जथाभावी गरेर जसरी स्वर नियन्त्रणमा आउँदैन, शुद्ध वर्णोच्चारण तथा शुद्ध मन्त्रोच्चारण पनि त्यस्तै हो । पञ्चशील भनेर हामी जो भन्दछौं त्यो आचरणको कुरो हो । त्यस कारण प्राचीन आचार्यहरूले विद्याको गूढ तत्त्व अध्ययन गर्नानिमित्त आचरणलाईनै पहिले विशेष नियन्त्रण गर्दथे । विना आचरणले गूढ तत्त्व पत्ता लगाउन नसकिने हुनालेनै आचारलाई विशेष नियन्त्रण गरेका हुन् । कुनै कपट तथा मूढ भावनाले गरेका होइनन् र गर्नुपर्छ भनेर भनेका पनि होइनन् ।

तब यस वर्णमालालाई ऐतिहासिक दृष्टिकोणले विचार गर्दा ब्राह्मी लिपिदेखि लिएर आजसम्मका लिपिमा वर्णमालाका अक्षर उत्तिनै छन् । त्यसकारण लिपिमा विभिन्नता भए तापनि आखिर वर्णमाला एउटै छ । यो हाम्रो वर्णमाला रोमन उर्दू तथा चीनका वर्णमालाका अपेक्षा कतिको वैज्ञानिकता छ भन्ने कुरा हामी स्वयं बुझ्न सक्छौं, किनभने हाम्रो वर्णमालाको उच्चारण सार्थक छ । यहाँ स्वरमिश्रित व्यञ्जनवर्णमा मात्रा लाउने एउटै नियमले सारा व्यवहारका निमित्त पर्याप्त छ । यस वर्णमालामा लेखनमा लाघव, पढ्नमा सुगमता, अर्थमा सरलता आदि गुण छन् । प्रत्येक वर्णका एक एक देवता हुनाले पनि हाम्रो वर्णमाला कतिको महत्त्व छ भन्ने सिद्ध हुन्छ ।